

В.В. Отрощенко *

ТРОЯ В ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Троя є не лише перлиною археології Республіки Туреччина, але й однією з підвалин культурної спадщини людства, раннім осередком цивілізації максимально наближеним до земель України. Спадщина Трої суттєво вплинула на гуманітарний сегмент української культури та науки, будучи маяком в глибинах тисячоліть. У статті піде мова про аспекти літературного та археологічного факторів нарративу Трої в науковому пізнанні.

Ключові слова: Троя, Дикий Сад, Картал, доба бронзи, контакти, Одисей, «народи моря».

Попервах дозволю собі дешифрувати лірики. 16 квітня 1178 р. до н. е. після підступного руйнування Трої та романтичних мандрів повернувся на острів Ітака до Пенелопи Одисей. Таким є результат обчислень інформації щодо астрономічних явищ, які передували поверненню героя й зафіксовані в поемі Гомера «Одіссея». Автори відповідних розрахунків американський математик М. Магнаско та аргентинський астроном К. Байкузіс певні, що отриманий результат збагатить фактологічну базу історії. Якщо представники точних наук не помилилися в результатах дослідження, то вони мають стосунок до того епізоду з мандрів хитромудрого Одисея, коли:

*«Сонце тим часом зайшло,
і тінями вкрились дороги.*

*Врепті дістались ми течій
глибоких ріки Океану.*

*Там розташовані місто й країна
людей кіммерійських,
Хмарами й млою повиті.»*

(Гомер «Одіссея», пісня XI, 12—15, переклад Бориса Тена).

Одним з найвидатніших досягнень української археології є стаціонарні розкопки укріпленого поселення (городища) «Дикий Сад» в м. Миколаїв, розпочаті ще на початку 90-х рр. ХХ ст. Роботи на пам'ятці тривають, але дослід-

ники дійшли висновку, щодо можливості отождолення «міста ... людей кіммерійських» Гомера саме з цим укріпленням (Горбенко, Гребеников 2011, с. 373). В усякому разі, 15 дат 14С з культурного шару Дикого Саду розміщені в інтервалі 1186—1126 ± 80 — 925—920 ± 50 р. до н. е. (Горбенко 2007, с. 8) та суголосні згаданому вище дню повернення Одисея з мандрів. Загалом, побудова укріплень Дикого Саду десь наближена в часі до загибелі Трої VIIa. Подія ця датується в межах 1190—1180 рр. до н. е., а синхронізація городища можлива з горизонтами Трої VIIb1, VIIb2, VIIb3 (1190/80—950 р. до н. е.) (Korfmann, Mannsperger 2004, S. 46, Abb. 36).

Так склалося, що Троя та її епічні герої зайняли особливе місце спочатку в середовищі літературної, а після відкриттів Г. Шлімана й наукової, громад України. Показово, що заспівом модерної української літератури стала «*Виргилиева Енеида на малоросійський язык переложена И. Котляревским*», створена 1794 р. у Полтаві. Епічна доля троянських біженців майстерно й колоритно вписана поетом до українського контексту. Вже в перших рядках поеми мимохить створено археологізований образ міста Приама:

«Но греки, як спаливши Трою,

Зробили з неї скирту гною»

(Котляревський 1969, с. 9).

Розкопки Г. Шліманом такої собі «скирти»-пагорба Гіссарлик (1870—1890 рр.), зрештою, відкрили наново Трою. Практично впродовж усього ХІХ ст. ліпші представники української словесності (С. Руданський, П. Нішинський, П. Куліш, О. Потебня, Леся Українка, І. Франко) поверталися до перекладів «Іліади» та «Одіссеї» рідною мовою. В ХХ ст. цю працю на якісно вищому рівні пролонгували О. Білецький, А. Білецький, Борис Тен (Забарило 1968, с. 20—24).

Українські археологи почали залучати матеріали розкопок Трої до своїх наукових розробок істотно пізніше, вже після Другої світової війни, коли мало місце відродження національної

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, заввідділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України. ORCID: 0000-0001-5747-8384. otrok_o@ukr.net

Рис. 1. Образи воїнів «народів моря»: 1–2 — острів Сардинія (бронза); 3, 5 — рельєфи з Медінет Хабу (Єгипет); 4 — рельєф з Луксора (Єгипет); 6 — Лужани (бронза); 7 — реконструкція озброєння воїна 3. Васіної за матеріалами пох. 2, кург. 3 біля с. Борисівка. 1–5 — за: Клочко, 1990; 6 — за: Бандрівський, 2014; 7 — за: Клочко, 2006

археології після Великого терору 30-тих років та названої війни. Стратиграфія культурних нашарувань Трої стала своєрідним репером для хронологічних зіставлень матеріалів Північного Причорномор'я доби бронзи з арте-

фактами, що походили з розкопок легендарного міста. Пошук аналогій почався зіставленням кам'яних просвердлених сокир з Бородінського (Бессарабського) скарбу з церемоніальними сокирами скарбу «Л» Трої II (Кривцова-Гракова

1949, с. 24). Це дозволило долучити Північно-Західне Причорномор'я до ареалу культурних контактів троянців (Korfmann, Mannsperger 2004, S. 103, Abb. 93). Проте, ця аналогія з часом зазнала корекції. Адже культурний шар Троя II (2550—2350 рр. до н. е.) нині синхронізується з обрієм катакомбних культур доби середньої бронзи й відповідними типами просвердлених сокир з рельєфною орнаментациєю (Братченко 1986, с. 144; Пустовалов 2005, с. 38).

О. Лесков у своїй докторській дисертації порівняв бронзові клепані казани з округлим сплюсненим дном з Асканії Нової та Новопавлівки з керамічним казаном із Трої VI (1740—1300 рр. до н. е.) (Лесков 1975, с. 39—40). Дещо раніше О. Тереножкін, услід за М. Гімбутас, датував кельти типу Соснової Мазі за аналогією негативу ливарної форми одновушкового кельта з Трої VII B (Gimbutas 1956; Тереножкін 1965, с. 70). Таким чином, хронологічна колонка Трої дозволила уточнити вікові позиції керованих типів речей з теренів України та Великого Степу загалом. Застереження Є. Черниха щодо коректності цієї аналогії не можуть бути прийняті, з огляду на збіг орнаментальних фризів з вертикальних зигзагів на одному з кельтів Соснової Мазі та негативі з Трої (Черних 1970, с. 104, рис. 70, с. 57, рис. 48, 2I). До речі, це суто степовий декоративний мотив, відомий також на посуді та клепаному казані з Поділля доби пізньої бронзи (Ковальова, Волковой 1976, с. 7, рис. 5, 2; Гошко та ін. 2018, с. 257—258, рис. XXVII, 1—3).

Від 1980-тих рр. сприйняття Трої в українській науці набуває активнішого характеру. Цьому неабиякою мірою посприяла монографія Н. Сандарс «Народи моря» (Sandars 1978). Гіпотетична участь населення блоку культур Сабатинівка—Ноуа—Кослоджену у походах народів моря знаходить опору у знахідках валикової кераміки в найпізніших культурних шарах Мікен ПМ ІВ — ПМ С1 та нашаруваннях Трої VII B2 (Черняков 1985, с. 146—148). Подальша розробка цієї гіпотези пов'язана з дослідженням В.І. Клочка «Народи моря» та Північне Причорномор'я, де серед матеріальних ознак названої міграції фігурують бронзові дволопатеві вістря стріл, виявлені в шарах Трої VI та VIIA (Клочко 1990, с. 12—15, рис. 2, 9).

Додатковим аргументом на користь гіпотези В.І. Клочка має слугувати знахідка 2004 р. *bronzettii* (рис. 1, б) у вигляді фігурки воїна (висота 24 см) біля с. Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл. (Ільків 2007, с. 244—259; Бандрівський 2014, с. 141—142, рис. 69). Вона

аналогічна за комплектом зброї (короткий меч, круглий щит) похованню сабатинівської культури біля с. Борисівка (курган 3, поховання 2) на Одещині (Шмагай, Черняков 1970, с. 54—56, рис. 40—42; Клочко 2006, с. 261, рис. 104, I), а також зображенням воїнів «народів моря» (шардана) на давньоєгипетських рельєфах у Луксорі та Медінет Хабу та серії *bronzettii* з відтворенням тих-таки воїнів з острова Сардинія (Клочко 1990, с. 14—17, рис. 3—4). Коли позначити перелічені пункти на мапі, то Троя виявиться на половині шляху від Буковини до Єгипту, а саме — на маршруті міграції «народів моря» на Передній Схід, а звідти — якоїсь частини з них до острова Сардинія? Є припущення, що *bronzettii* відтворювали образ Сарда Родоначальника, сина Геракла (Клочко 1990, с. 16, рис. 4). В усякому разі візуальний ряд цих воїнів з Сардинії, Єгипту, Буковини та Бужацького степу є досить переконливий у контексті походів «народів моря» (рис. 1).

Епічне місто стало географічно найближчим взірцем цивілізації в контексті віддалених контактів племен доби бронзи Надчорномор'я. Серед іншого з'явилася незборима спокуса віднайти, а ліпше — відкопати, власну Трою. Цьому неабияк посприяло дослідження укріпленого поселення Дикий Сад в м. Миколаїв, згаданого на початку статті. За його результатами набув реальної конкретики образ «степової Трої Миколаївщини» (Горбенко, Гребенников, Смирнов 2009). Зрозуміло, що цей мем жваво підхопили засоби масової інформації та низка ентузіастів. Проте, вважаю, що не варто накидати такої видатній пам'ятці, як Дикий Сад розкручену, але чужу, назву «Троя». Довіримося тут мудрості й такту Гомера, який не назвав місто людей кіммерійських Троєю. А то можна потрапити в ситуацію одеситів, які, виявляючи певне географічне невігластво, нарекли свою перлину Південною Пальмірою, немовби справжня Пальміра знаходиться десь там на півночі, а не в Сирії. Доречно згадати ще й «Галицьку Трою» в контексті наукової конференції «Ярослав Пастернак — дослідник «Галицької Трої», проведеної Інститутом українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ в 2017 р. Мова йшла про розкопки видатного археолога в княжому Галичі (Пастернак 1944). Але до чого тут Троя?

Однією з проблем для дослідників Дикого Саду стало те, що вони вибудовують якийсь особливий статус для своєї видатної, поза всякими сумнівами, пам'ятки. Назву його умовно надкультурним. «Учитывая наличие на городище

стенной білозерської кераміки, можна говорити о сосуществовании жителей «Дикого Сада» с носителями этой культуры вплоть до наступления в регионе железного века в IX—VIII вв. до Р. Х.» (Горбенко, Гребенников 2011, с. 383). А до якої ж тоді культури належали мешканці городища, користуючись посудом, та й матеріальним комплексом загалом, білозерської? На шкоду теорії екстериторіальності, яку, здається, виношують миколаївські колеги, непрямо свідчить і Гомер. У поета «місто й країна людей кіммерійських» не протиставлені, а постають як єдине ціле. Автором уже запропоновано розглядати укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток саме білозерської культури (Отрошенко 2009, с. 5—9). Дотримуюсь такого бачення й понині, вже у контексті виділення білозерської культурної спільноти (Отрошенко 2016, с. 152). Адже для організації ефективного функціонування як осередку міжплеменного обміну, а тим більше торгівлі, одного селища, навіть укріпленого, замало. Такий центр мусить мати ресурсну й виробничу периферію, що були об'єднані між собою тими-таки шляхами (Отрошенко 2011, с. 448, рис. 7). Їх доречно згадує Гомер впритул до опису країни людей кіммерійських: «Сонце тим часом зайшло, і тінями вкрились дороги». До того ж й отчі могили представників білозерської еліти теж мали свої локації в межах названої країни. Адже зосереджені ці могили не довкола стін Дикого Саду, а на лівобережжі Нижнього Дніпра та в Буджацькому степу, що поміж Нижнім Дунаєм та Дністром. Фактично Дикий Сад виступає такою собі сполучною ланкою поміж Нижньодніпровським та Буджацьким регіонами білозерської культурної спільноти.

Дослідження українських археологів у XXI ст. фактично зняли питання щодо унікальності Дикого Саду в системі пам'яток білозерської спільноти. Вже понад 10 років І. Бруяко досліджує городище Каргал на Нижньому Дунаї з акрополем та посадом біля с. Орловка Ренійського р-ну Одеської обл. Площа городища наближена до 10 га. Попередні результати цих розкопок вилилися в статтю «Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили)» (Бруяко 2010, с. 249—300). Амфори типу III дозволяють безпосередньо синхронізувати горизонт II Каргала з Троєю VII B2 (1150—1000/950 рр. до н. е.) (Korfmann, Mannsperger 2004, S. 46, Abb. 36).

Я. Гершкович у монографічній публікації матеріалів розкопок Суботівського городища також виходить на зв'язки з культурним шаром

Трої VII B, розглядаючи останню як один з хронологічних реперів для Суботова (Гершкович 2016, с. 206—207). На Суботівське городище виводять, зрештою, укріплені поселення виявлені та частково досліджені уздовж Дніпра: Репринське, при впадінні Інгульця в Дніпро, та білозерські споруди в контурі укріплень доби середньої бронзи на острові Байда (Мала Хортиця) під порогами Дніпра (Пустовалов 2016, с. 174).

Отже, конкретизація культурних зв'язків поміж носіями культур доби бронзи Велико-го Степу та відповідними містами Трої набуває нині певної динаміки. Подальший прогрес у вивченні процесів, що мали місце в Циркумпонтійському ареалі впродовж III—II тис. до н. е. великою мірою залежать від налагодження дієвих контактів між археологами Туреччини та України. Активізація їх є метою проведених у травні 2018 р. Троянських читань у Києві.

Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза. Львів, 2014.

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (периодизация и хронология памятников). Киев, 1976.

Бруяко И.В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Одесса. 2010, вып. 11, с. 249—300.

Гершкович Я.П. Суботовское городище. Киев, 2016.

Гомер. *Одіссея* /переклад із старогрецької Бориса Тена. Київ, 1968.

Горбенко К. Городище «Дикий Сад» у XIII—X ст. до н. е. *Емінак*. Київ; Миколаїв, 2007, № 1, с. 7—14.

Горбенко К.В., Гребенников Ю.С. Городище «Дикий Сад», как связующее звено в контексте хозяйственных, политических и культурных связей. XII—X вв. до н. э. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr. Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. Poznań, 2011, том 4, с. 373—385.

Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. Степная Троя Николаевщины. Николаев, 2009.

Гошко Т.Ю., Агапов С.О., Отрошенко В.В. Металеві казани з Великого Степу доби пізньої бронзи. Київ, 2018.

Забарило К.С. Гомерова «Одіссея» та її місце в світовій літературі. *Гомер. Одіссея*. Київ, 1968, с. 5—24.

Ільків М. Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2009, т. 2 (26), с. 244—259.

Клочко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1990, № 1, с. 10—17.

Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. Київ, 2006.

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури. *Археологія*. 1976, вип. 20, с. 3—22.

Котляревський І. Енеїда. Київ, 1969.

Отрошенко В.В. Укріплене поселення «Дикий Сад» в системі пам'яток білозерської культури. *Емінак. Науковий щоквартальник — 2008*. Київ; Миколаїв, 2009, № 1—4 (3), с. 5—10.

Отрошенко В.В. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr. Archaeologia Bimaris. Dyskusje. Poznań, 2011, tom 4, s. 441—451.*

Отрошенко В.В. Міркування з приводу Білозерської культурної спільноти. *Археологія та етнологія півдня Східної Європи. Збірка наукових праць пам'яті В.А. Ромашка*. Дніпро, 2016, с. 150—155.

Пастернак Я. Старий Галич. Львів, 1944.

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2005.

Пустовалов С.Ж. Матеріали Белозерської культури на Байдоостровском поселенні. *Археологія та етно-*

логія півдня Східної Європи. Збірка наукових праць пам'яті В.А. Ромашка. Дніпро, 2016, с. 171—175.

Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода. *Советская археология*. 1965, № 1, с. 63—85.

Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1970, № 172.

Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. Киев, 1985.

Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966). *Материалы по археологии Степного Причерноморья*. 1970, вып. 6, с. 5—115.

Gimbutas M. Borodino, Seima and their Contemporaries. *Proceeding of the Prehistoric Society*. Cambridge, 1956.

Korfmann M.O., Mannsperger D.P. Troia/Wilusa. *Sanakkale-Tubingen*, 2004.

Sandars N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250—1150 B.C. London, 1978.

Надійшла 15.11.2018

В.В. Отрошенко

Заведуючий відділом археології енеоліта—бронзового віка Інститута археології НАН України, доктор історических наук, професор, ORCID: 0000-0001-5747-8384, otrok_o@ukr.net

ТРОЯ В ДИСКУРСЕ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Троя (Ілліон, Вилуса) вошла в дискурс української археології уже в період її відродження після втрат во времена Великого терору і Другої світової війни. Стратиграфічна колонка міст Трої стала опірною для уточнення хронології пам'яток епохи бронзи на території України і юга Східної Європи в цілому. Результативним виявився і пошук аналогій окремим категоріям артефактів із зони степів в стратифікованих шарах Трої. Увага до культурних комплексів Трої зростає в період відновлення незалежності України в зв'язі з виявленням і розкопками укріплених поселень епохи фінальної бронзи вздовж причорноморської зони і Нижнього Дніпра (Дикий Сад в Ніколаєві, Картал на Нижньому Дунаї і др.). З'явилися надійні матеріали для синхронізації пам'яток Северного Причорномор'я з горизонтами Трої VII. Розглядаються можливості участі степних племен епохи пізньої бронзи в походах «народів моря», коснувшись і жителів Трої в XIII—XII віках до н. е. Конкретизація культурних зв'язів між носителями культур епохи бронзи степної зони і відповідними містами Трої набуває нині певної динаміки. Даліший прогрес в вивченні процесів, існуючих в Циркумпонтийському ареалі в III—II тис. до н. е. во багато залежить від налагодження дійсних контактів між археологами Турції і України. Активізації повинні сприяти матеріали Троянських читань, проведених в Києві в травні 2018 р. В той же час автор статті попереджає українських археологів про зловживання іменем Трої при презентації пам'яток археології нашої країни.

Ключові слова: Троя, Дикий Сад, Картал, епоха бронзи, контакти, Одисей, «народи моря».

Vitaliy V. Otroshchenko

Dr. hab., Professor, the Head of Eneolithic - Bronze Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-5747-8384, otrok_o@ukr.net

TROY IN THE DISCOURSE OF UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

Troy (Illion, Vilusa) have entered the discourse of Ukrainian archaeology in the period of its revival after losses during the Great Terror period and World War II. The stratigraphic column of the cities of Troy has become the basic for clarifying of chronology of the Bronze Age sites on the territory of Ukraine and South of Eastern Europe in general. The search for analogies to certain categories of artifacts from the steppe zone in the stratified layers of Troy was also productive. Attention to the cultural complexes of Troy increased during the period of the restoration of Ukraine's independence due to the discovery and excavation of fortified settlements of the Final Bronze Age along the North Pontic area and the Lower Dnieper basin (Dyki Sad, in Mykolaiv; Kartal, at the Lower Danube River, etc.). Reliable materials appeared to synchronize the sites of the Northern Pontic region with the horizons of Troy VII. The possibilities of the participation of the Late Bronze Age steppe tribes in the campaigns of the "Sea Peoples", which also touched the inhabitants of Troy in the 13th—12th centuries BCE now are under discussion. The concretization of the cultural connections between the bearers of archaeological cultures of the Bronze Age steppe zone and the appropriate cities of Troy is now acquiring a certain dynamic.

Further progress in the study of the processes that took place in the Circumpontic area in the 3rd–2nd centuries BCE depends largely on the establishment of effective contacts between the archaeologists of Turkey and Ukraine. The revitalization should be facilitated by the materials of the Trojan colloquium held in Kyiv in May 2018. At the same time, the author warns native archaeologists against the abuse of the Troy name during the presentation of archaeological sites of our country.

Key words: Troy, Dykyi Sad, Kartal, Bronze Age, contacts, Odyssey, “Sea Peoples”.

References

- Bandrivskiy M. Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v pizniy period epokhy bronzy - na pochatku doby rannoho zaliza. Lviv, 2014.
- Bratchenko S.N. Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy (periodizatsiia i khronologiiia pamiatnikov). Kyiv, 1976.
- Bruiako I.V. Troia i kultury Nizhnego Dunaia. Nekotorye paralleli pozdnego bronzovogo veka (keramika i ornamentalnye stili). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomia*. Odessa. 2010, no. 11, pp. 249–300.
- Chernykh E.N. Drevneishaia metallurgiiia Urala i Povolzhia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1970, no. 172.
- Cherniakov I.T. Severo-Zapadnoe Prichernomore vo vtoroi polovine II tys. do n. e. Kyiv, 1985.
- Gershkovich Ya.P. Subotovskoe gorodishche. Kyiv, 2016.
- Gimbutas M. Borodino, Seima and their Contemporaries. *Proceeding of the Prehistoric Society*. Cambridge, 1956.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Yu.S. Gorodishche “Dikii Sad”, kak sviazuiushchee zveno v kontekste khoziaistvennykh, politicheskikh i kulturnykh svyazei. XII-X vv. do n. e. Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV-I tys. przed Chr. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. Poznań, 2011, vol. 4, pp. 373–385.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Iu.S., Smirnov A.I. Stepnaia Troia Nikolaevshchiny. Nikolaev, 2009.
- Homer. Odisseia / pereklad iz starohretskei Borysa Tena. Kyiv, 1968.
- Horbenko K. Horodyshe “Dykyi Sad” u XIII - X st. do n. e. *Eminak*. Kyiv; Mykolaiv, 2007, no. 1, pp. 7–14.
- Hoshko T.Yu., Ahapov S.O., Otroshchenko V.V. Metalevi kazany z Velykoho Stepu doby piznoi bronzy. Kyiv, 2018.
- Ilkiv M. Bronzova antropomorfna statuetka z Luzhan: do pytannia pro kontakty mistsevoho naselennia piznobronzovoi doby z tsyvilizatsiiami Seredzemnomoria. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii y etnologii. Zbirnyk naukovykh prats*. Chernivtsi, 2009, vol. 2 (26), pp. 244–259.
- Klochko V.I. “Narody moria” ta Pivnichne Prychornomia. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 10–17.
- Klochko V.I. Ozbroyennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy. Kyiv, 2006.
- Korfmann M.O., Mannsperger D.P. Troia / Wilusa. Canakkale-Tubingen, 2004.
- Kotliarevskiy I. Eneida. Kyiv, 1969.
- Kovalova I.F., Volkoboi S.S. Maivskiy lokalnyi variant zrubnoi kultury. *Arkheolohiia*. 1976, no. 20, pp. 3–22.
- Otroshchenko V.V. Ukriplene poselennia “Dykyi Sad” v systemi pamiatok bilozerskei kultury. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk - 2008*. Kyiv; Mykolaiv, 2009, no. 1–4 (3), pp. 5–10.
- Otroshchenko V.V. Systema shliakhiv spoluchen za doby bronzy na terenakh Pivnichnoho Prychornomia. Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV - I tys. przed Chr. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. Poznan, 2011, vol. 4, pp. 441–451.
- Otroshchenko V.V. Mirkuvannia z pryvodu Bilozerskei kulturnoi spilnoty. Arkheolohiia ta etnologiiia pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Zbirka naukovykh prats pamiaty V.A. Romashka*. Dnipro, 2016, pp. 150–155.
- Pasternak Ya. Staryi Halych. Lviv, 1944.
- Pustovalov S.Zh. Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomia. Kyiv, 2005.
- Pustovalov S.Zh. Materialy Belozerskei kultury na Baidooostrovskom poselenii. *Arkheolohiia ta etnologiiia pivdnia Skhidnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats pamiaty V.A. Romashka*. Dnipro, 2016, pp. 171–175.
- Sandars N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250–1150 B.C. London, 1978.
- Shmaglii N.M., Cherniakov I.T. Kurgany stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra (1964–1966). *Materialy po arkheologii Stepnogo Prichernomia*. 1970, no. 6, pp. 5–115.
- Terenozhkin A.I. Osnovy khronologii predskifskogo perioda. *Sovetskaia arkheologiiia*. 1965, no. 1, pp. 63–85.
- Zabarylo K.S. Homerova “Odisseia” ta yii mistse v svitovii literaturi. *Homer. Odisseia*. Kyiv, 1968, pp. 5–24.